

Θρήνοι νηπενθείς

Άννα Ποταμιάνου

Για την σημερινή παρουσίαση χρησιμοποίησα μια λέξη παρούσα ήδη στην ομηρική γλώσσα ως ουδέτερο «το νηπενθές», δηλαδή εκείνο που δεν επιτρέπει το πένθος (Οδύσ. Δ, 221). Καμία άλλη λέξις της Ελληνικής γλώσσας δεν αποδίδει καλύτερα το θέμα για το οποίο θέλω να μιλήσω σήμερα: τους θρήνους που επιβάλλουν σιωπή στην εργασία εκείνη, η οποία επιτρέποντας τις μετατοπίσεις των επενδύσεων και τους διαχωρισμούς συνθέτει ό,τι ονομάζουμε πένθος.

Οι οδυρμοί μπορεί να συνοδεύουν βιώματα πένθους, αλλά όταν επιμένουν, διαιωνίζονται, και συνδέονται με παράπονα και διεκδικήσεις, μπορεί να συνθέτουν «διάμεσο» που απομακρύνει το πένθος, ακυρώνοντας και την απώλεια, αφού το θρηνούμενο συντηρείται στην σκηνή της ψυχικής ζωής.

Σ' αυτή την οπτική, η οικονομία του θρήνου, κατά την γνώμη μου, είναι δυνατόν να εξετασθεί και διαχωρισμένη από την διαδικασία του πένθους. Θεωρώ ότι η εγκατάστασις θρηνωδιών σε μία ψυχική διαδρομή εγκαλεί με ποικίλους τρόπους την προσοχή μας και θα ήθελα σήμερα να θέσω σε συζήτηση την προβληματική του θρήνου όταν δεν επιτρέπει το πένθος.

Δεν θα σταθώ στους διάφορους λόγους που απαριθμούν οι θεραπευόμενοι, όταν έρχονται σε μας, ως αιτίες και πηγές θρήνων. Θα πω μόνον ότι για τον αναλυτή οι οδυρμοί και οι καταθλίψεις εισάγουν κίνδυνο εμπλοκής στις εικόνες ανημπόριας και απελπισίας εκείνου που παραπονιέται ότι δεν μπορεί να απελευθερωθεί από τον πόνο που κινητοποιεί τους οδυρμούς. Η λεγόμενη empathy (εν-πάθεια) στην θέαση σκηνών ευνουχισμού είναι συχνά συν-πάθος για την αδυναμία ή και ασυνείδητη σαδιστική ανταπόκρισις στο «υφίσταμαι» του άλλου.

Οι αστερισμοί του ευνουχισμού είναι διεγερτικοί για το ζεύγος θεραπευτής - θεραπευόμενος, και το «ανευ σθένους», πολύμορφο και πολυσήμαντο, συχνά σημαδεύει την ψυχαναλυτική πορεία. Γιατί εκείνος που οδύρεται αισθάνεται ο ίδιος, αλλά και εκθέτει στα μάτια του άλλου, το χωρίς σθένος του Εγώ, μέσω του πόνου. Ζει και δείχνει την οδύνη, που, έστω και αν φλογίζεται από κάποια υπόγεια οργή, παραθέτει βιώματα ανεξέλεγκτης απελπισίας, συχνά πλαισιωμένα και από συμπτώματα σωματικά. Όταν η απόγνωσις γίνεται δεκτή από τον παραλήπτη – δηλαδή τον θεραπευτή – ως μήνυμα ανυμπόριας, η οικονομία και η δυναμική μιας καθορισμένης διαδράσεως δρομολογούνται μέσα στο ψυχαναλυτικό διάβημα.

Συνήθως λέγεται ότι οι θρήνοι ανήκουν στο πένθος και ότι το πένθος είναι επώδυνο για το Εγώ ως χρόνος δυσκολιών που θέτει σε δοκιμασία τις δυνάμεις του. Το είπε ο *Freud* (1917), προσθέτοντας ότι η διαδικασία του πένθους μένει σκοτεινή και είναι δύσκολο να εξηγήσει κανείς γιατί ο δρόμος που το άτομο πρέπει να ακολουθήσει ώσπου να αποσύρει τις συναισθηματικές του εναποθέσεις από εκείνο που έχει χαθεί, είναι τόσο επίπονος. Το είπε και ο *K. Abraham* (1924), τονίζοντας ότι λίγα πράγματα ξέρομε για το πώς επιτελείται το πένθος. Το συνέδεσε με την αμφιθυμία και τις σαδιστικές – πρωκτικές καθηλώσεις.

Τις δυσκολίες της διεργασίας του πένθους, όπως είναι γνωστό, ο *Freud* τις απέδωσε στην σχέση με αντικείμενα ναρκισσικά, που η απώλεια τους βιώνεται ως απώλεια του Εγώ. Γι' αυτό και δόθηκε στην ψυχαναλυτική βιβλιογραφία τόση σημασία στις διαδικασίες ενσωματώσεως, οι οποίες τείνουν να επαναφέρουν το χαμένο αντικείμενο (*S. Freud*, 1917, *K. Abraham*, 1924. *M. Torok* και *N. Abraham*, 1972) στο Εγώ. Σημειώθηκαν οι ταυτισιακές κινήσεις κατοπτρισμού (*B. Grunberger*, 1971) και οι ταυτίσεις που δεσπόζονται από εξιδανικεύσεις (*Fr. Pasche*, 1968) κλπ.

Η *M. Klein*, (1952) στάθηκε στην δύναμη των καταστροφικών ώσεων και στην απειλή τους για το άτομο ήδη από τις αρχές της ζωής, όταν το άγχος για την εσωτερική πληγωμένη μητέρα αναδύεται λόγω του κινδύνου αφανισμού της, οπότε θα χαθεί για πάντα. Η ταύτιση με ένα αντικείμενο σε κίνδυνο καταστροφής διαμορφώνει τις μελαγχολικές ή μανιακές άμυνες και τις προσπάθειες επανορθώσεως.

Μία δυσκολία που τονίστηκε από μεταγενέστερους συγγραφείς (*J. Bergeret* 1974, *B. Grunberger* 1971) είναι η αγωνία της αναζήτησεως μιας πληρότητας που ποτέ δεν μπορεί να επιτευχθεί.

Στην εργασία που έχει τον τίτλο «Το πένθος του Προμηθέα» (1977), θεώρησα ότι η ολοκληρωτική και παντοδύναμη κατοχή των αντικειμένων εξωτερικού / εσωτερικού κόσμου αποτελεί θεμέλιο για τις δυσκολίες στην διαδικασία του πένθους. Οι μηχανισμοί της προκτικής συγκρατήσεως στους οποίους είχε αναφερθεί ο *K. Abraham*, αλλά και η ακινητοποίησις στις φαντασιώσεις της πρωτογενούς προκτικότητας που έχω περιγράψει (*A. Potamianou*, 2002 α και β και 2004) εγγράφονται στον άξονα της αναζήτησεως της ναρκισσικής πληρότητας και παντοδυναμίας, προσδιορίζοντας καταθλιπτικά βιώματα άλλοτε άλλης εντάσεως ανάλογα με τον αστερισμό οργάνωσης κάθε ψυχισμού.

Το ερώτημα που θέτω σήμερα είναι κατά πόσον οι θρήνοι σχετίζονται πάντοτε με διεργασία πένθους, εάν συμβάλλουν στην διαδικασία ή εάν είναι ψυχαναλυτικά χρήσιμο να σκεφθούμε τους οδυρμούς και ως αντίσταση - αντίθεση στην εργασία που οδηγεί σε πένθη. Λέω εργασία, γιατί βεβαίως για τον ψυχαναλυτή το πένθος δεν είναι κατάσταση · είναι διαδικασία.

Θα έλεγα ότι οι αστείρευτοι θρήνοι ή οι ατέλειωτες αιτιάσεις, τα παράπονα και οι κλαυθμοί που διαποτίζουν ορισμένες ψυχαναλυτικές διαδρομές, είναι μία εκφόρτιση που χρησιμεύει και ως παραπέτασμα. Το

παραπέτασμα έρχεται να καλύψει την δαιμονική δύναμη του ψυχαναγκασμού των επαναλήψεων που υποθαλούν τα πένθη τα οποία δεν συντελούνται ποτέ ή δεν ολοκληρώνονται.

Ο ψυχαναγκασμός της επαναλήψεως κατ' αρχήν είναι εκτός αιγίδος της αρχής της ευχαριστήσεως / δυσαρέσκειας. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν προσφέρεται για την επαναφορά κινήσεων που αν και είναι δυσάρεστες στο συνειδητό Εγώ ως σύστημα της δεύτερης Τοπικής, παρέχουν ωστόσο ποικίλες ικανοποιήσεις στο μη συνειδητό πεδίο του συστήματος.

Το 1920 στο Πέραν της αρχής της ευχαριστήσεως ο *Freud* ωνόμαζε τον ψυχαναγκαστικό των επαναλήψεων «ψυχαναγκασμό της μοίρας», υπογραμμίζοντας το αδήριτο της ανθρώπινης επιστροφής σε ό,τι μας διεγείρει, δίνοντας είτε ευχαρίστηση, είτε πόνο. Οι αντιστάσεις που εμφανίζονται στην διεργασία του πένθους συνδέονται με καταναγκαστικές για τον ψυχισμό επαναλήψεις, ιδίως όταν πρόκειται για ψυχικές οργανώσεις καθηλωμένες στην προσδοκία του ανέφικτου, στην απελπισία του θρήνου για το μη δυνατό, στην απόγνωση για το μη εφικτό, στρατευμένες στην ματαίωση των απωλειών, στην ακινητοποίηση του χρόνου, αλλά και της ανθρώπινης μοίρας που σημαδεύεται από το τέλος και τους χωρισμούς. Οι επαναλήψεις που έχουν ψυχαναγκαστικό χαρακτήρα παραπέμπουν είτε σε αυτοματισμούς εκφορτίσεων, είτε σε καθηλώνουσες στο τραυματικό καταστάσεις.

Γι' αυτά που υποστηρίζω, θα αναφερθώ με λίγα λόγια σε μία περίπτωση. Όμως τα παραδείγματα που θεμελιώνουν την υπόθεση ήταν πολλά στην κλινική μου δουλειά, όσο και σ' αυτή συναδέλφων που εγώ συνόδευσα την δική τους ακρόαση¹

¹ Την έκφραση «ακρόαση που συνοδεύει την ακρόαση του άλλου» δανείζομαι από τον Γάλλο ψυχαναλυτή *R. Barande* (Ecoute assistée) αντί των όρων εποπτεία ή contrôle.

Όπως έχω επανειλημμένως τονίσει, πιστεύω μαζί με πολλούς άλλους, ότι η ποιοτική έρευνα είναι η μόνη που προσιδιάζει στην ψυχανάλυση · και αυτή οργανώνεται γύρω από τις περιπτώσεις με τις οποίες εργαζόμαστε και δοκιμάζεται από την κριτική των συναδέλφων για τις υποθέσεις που παρατίθενται και για τα επιχειρήματα που τις στηρίζουν.

*

Πριν πολλά χρόνια είχα δει ένα παχουλό , συμπαθητικό, έξυπνο (Δ.Ν.120) νέο κορίτσι, τότε 16 χρόνων με την διάγνωση της τριχοτιλλομανίας. Ο ψυχίατρος που την είχε παρακολουθήσει για ένα διάστημα είχε χορηγήσει ένα ηρεμιστικό και η Κ. (είναι το αρχικό του ονόματος της) σταμάτησε για λίγο να «βγάζει τα μαλλιά της». Όταν συναντηθήκαμε με το χέρι συνεχώς τα στριφογύριζε και τα τραβούσε. Κατά τους γονείς είναι πεισματάρη, εύθικτη, θέλει να ζήσει σαν αγόρι και συνεχώς παραπονιέται για το ό,τι η μητέρα την έκανε κορίτσι.

Σε ηλικία 12,5 περίπου ετών, σε διακοπές μακριά από το σπίτι, η αρχή της εμμηνου ροής έδωσε αφορμή σε οδυρμούς και διαμαρτυρίες για την ταλαιπωρία και τους πόνους της καταστάσεως. Όταν την είδα η εμμηνόρροια είχε συχνότητα ανά δίμηνο ή τρίμηνο και πάλι προκαλούσε παράπονα της Κ. και θρήνους

Ζήλευε τον κατά δυο χρόνια μικρότερο αδελφό της, που κατά την γνώμη της είναι εκλεκτός της μητέρας, και χωρίς περιστροφές ευχόταν να μην ερχόταν ο πατέρας της στο σπίτι, αν είναι «να κοιμάται με την μητέρα».

Παντρεμένοι με συνοικέσιο, οι γονείς για λόγους οικονομικούς – όπως είπαν – κατοίκησαν χωριστά για ένα χρονικό διάστημα από την εποχή που η Κ. ήταν 3 ετών και ξανασυνδέθηκαν μετά 6 χρόνια περίπου, κάτι που η κόρη δέχθηκε με δυσφορία, παράπονα και κλάματα. Συνηθισμένη να κοιμάται με την μητέρα, αρνήθηκε να αφήσει την θέση στον πατέρα

και μόνον στην ηλικία των 13 χρόνων δέχθηκε να κοιμάται σε άλλο δωμάτιο.

Λίγο μετά άρχισε η τριχοτιλλομανία.

Προσευχόταν επί πολλές ώρες, ξεριζώνοντας τις τρίχες των μαλλιών της και παρόλο που της «αρέσουν», όπως λέει, τα μαθήματα, δηλώνει: «αφαιρούμαι ξέρετε με το σύμπτωμα και δεν τα καταφέρνω». Έτσι όμως ακολουθεί και την επιθυμία του πατέρα, ο οποίος θεωρεί ότι τα κορίτσια δεν σπουδάζουν και ζητάει να διακόψει η κόρη του το σχολείο και να «αφήσει τα συμπτώματα», χαρακτηρίζοντας τα ως ιδιοτροπίες που έχουν αρχίσει πολύ νωρίς με δυσκολίες στην διατροφή.

Η μητέρα έλεγε ότι τα παιδιά είναι «βάσανο μεγάλο», ιδίως όταν η γυναίκα «δεν έχει αντοχή». Η ίδια παρουσίαζε ανωμαλίες του κυκλοφοριακού και κούτσαινε λόγω ισχιαλγιών.

Η Κ. μιλάει τότε για πιέσεις που δεχόταν στο θέμα της τροφής και για δηλώσεις της μητέρας ότι «δεν χρειαζόμαστε τους άνδρες»· η ίδια συμμερίζεται την άποψη. Προς τους άνδρες είναι απροκάλυπτα εχθρική, ενώ οι γυναικείες μορφές είναι για εκείνη αντικείμενα αφοσιώσεως και εξυπηρετήσεων που καλύπτουν την πρωτογενή ομοφυλοφιλία, αλλά και την κατακλυσμική επιθετικότητα.

Την εποχή που είδα την Κ. σκεπτόμουν κυρίως την διεκδίκηση του πέους, και της ανδρικής «ισχύος» συνδυαζόμενη και στηριζόμενη από την φαλλική αναζήτηση της πληρότητας εν σχέσει με την ελλιπή ναρκισσική στήριξη της μητέρας. Οι δευτερογενείς ναρκισσικές εισφορές από τις ταυτίσεις προς τους γονείς ήταν και αυτές ισχνές. Ως εκ τούτου δεν στερέωναν το Εγώ. Ο δρόμος προς τις γυναικείες ταυτίσεις λόγω της διαταραγμένης σχέσεως με την μητέρα δεν είχε ευνοηθεί, αλλά και η ταύτιση με το ανδρικό στοιχείο δεν μπορούσε να της αποδώσει το ποθητό αποτέλεσμα.

Το σύμπτωμά της τριχοτιλλομανίας συμπύκνωνε στοιχεία υποκατάστατου αυτοερωτικών ενασχολήσεων, διαβήματα ευνουχιστικά – αυτοτιμωρίας και απελπισία με το ξερίζωμα «αυτών που κρέμονται» από το σώμα, ακριβώς όπως το όργανο που στο φαντασιωσικό επίπεδο ήθελε, αλλά δεν μπορούσε να έχει και να κρατήσει. Οι ψυχαναγκασμοί στην συμπεριφορά προσπαθούσαν να ελέγξουν την προβληματική του «κενού» στο σώμα που αγνοείται, αλλά και σημειώνεται.

Όμως τα πράγματα αποδείχθηκαν πιο περίπλοκα.

Οποσδήποτε, στην φάση εκείνη είδα για λίγο καιρό το νέο κορίτσι που δήλωνε ότι δεν είχε καιρό να έρχεται, αφού έτσι κι' αλλιώς κανείς δεν μπορούσε να αλλάξει όσα την στενοχωρούσαν. Αναλίσκωταν σε κατηγορίες εναντίον της μητέρας και σε παράπονα για όσα δεν μπορούσε να καταφέρει. Διέκοψε τις συναντήσεις και μετά κάποιους μήνες πήρα ένα σημείωμα της μητέρας που έλεγε ότι όλα πάνε καλά, ότι η κόρη της έπιασε δουλειά σε ένα κατάστημα και ότι οι ψυχαναγκασμοί του τραβήγματος των μαλλιών είχαν υποχωρήσει.

Πέρασαν πολλά χρόνια όταν η Κ., τώρα 34 πια ετών, ζήτησε να με ξαναδει. Είχα μπροστά μου μία νέα λεπτή, ψηλή, γυναίκα με όμορφα χαρακτηριστικά, αλλά με ντύσιμο και κινήσεις σώματος που θύμιζαν αγόρι σε εφηβική ηλικία. Όταν έβγαλε το κάλυμμα που σκέπαζε το κεφάλι της, είδα ότι ήταν τελείως φαλακρή.

Έντονα κινητική στην πολυθρόνα, τα λόγια της έρρεαν με ταχύτητα που με δυσκόλευε να παρακολουθήσω όσα έλεγε. Παρά την εναλλαγή των θεμάτων, σχετικών με τις πολλαπλές ενασχολήσεις της γιατί τώρα εργαζόταν στον χώρο των διαφημίσεων, ο λόγος της επανερχόταν επίμονα σε συμφορές και σε απώλειες ποτισμένες με δάκρυα.

Ένας τελικός χωρισμός των γονέων την άφησε χωρίς την συμμετοχή στην σαδομαζοχιστική τους διάδραση που της ήταν μεν αφόρητη, αλλά της εξασφάλιζε συνεχή παρουσία κοντά τους. Τώρα, βασικά την

απασχολούσε η εμπειρία της απώλειας ενός φίλου με τον οποίον είχε μία ερωτική σχέση και μιας δεύτερης σχέσης που ακολούθησε με μία γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας. Κυρίως την βάραινε το πλήγμα της ολικής πτώσεως των μαλλιών της. Έχει συμβουλευθεί πολλούς γιατρούς και συγκεντρώνει άπειρες πληροφορίες για την γυροειδή αλωπεκία, διάγνωση που της είχε δοθεί. Η περίπτωση θεωρήθηκε, όπως λέει, σοβαρή από τους γιατρούς γιατί το κεφάλι – περίπου 1,5 χρόνο πριν έρθει να με δει – είχε γυμνωθεί τελείως και η Κ. μιλάει για την κατάθλιψη της, αλλά προσθέτει ότι έχει και κρίσεις πανικού, όπως και φόβους για διάφορες ασθένειες και για τον θάνατο.

Αποφασίσαμε να συνεργασθούμε στην βάση δυο εβδομαδιαίων συναντήσεων, πρόσωπο με πρόσωπο.

Στόχος μου εδώ δεν είναι να αναφερθώ στην μακρά πορεία που ακολουθήσαμε μαζί, στην προβληματική της αμφιφυλίας και στις άμυνες που είχε αναπτύξει. Θα πω μόνον ότι στον 6^ο χρόνο της κοινής μας διαδρομής, μετά από πολλές βίαιες και επιθετικές θεραπείες σε δερματολόγους και περνώντας από φάσεις απογνώσεως, επειδή τα ελπιδοφόρα μηνύματα για την αποκατάσταση της τριχοφυΐας σύντομα διεψεύδοντο και οι προγνώσεις των γιατρών δεν ήταν θετικές λόγω της επαναλήψεως των συμπτωμάτων, η Κ. κατέληξε να ακολουθήσει μία ήπια θεραπεία που δόθηκε από άλλον δερματολόγο που αναζήτησε.

Στον 6^ο χρόνο από την αρχή της συνεργασίας μας, η τριχοφυΐα αποκαταστάθηκε ολοκληρωτικά και η αποκατάστασις δεν έχει ανατραπεί.

Αυτοίασις, όπως συχνά λέγεται, του νοσήματος; Δεν το νομίζω, λόγω της επαναληπτικής δραστηριοποίησης των συμπτωμάτων που τελικώς είχαν σταθεροποιηθεί σε ολική απώλεια των τριχών και των πολλών ιατρικών παρεμβάσεων.

Αποτέλεσμα της τελευταίας ιατρικής παρεμβάσεως που περιγράφεται ως ήπια και στηρικτική;

Διάπλους των ψυχαναλυτικών παρεμβάσεων που οδήγησαν σε νοσηματοδότηση, αναγνώριση και τελικά αποδοχή πολλών στοιχείων της ιστορίας της, κυρίως εκείνων που έδειχναν το πώς έδρασαν μέσα της τα αντικείμενα της; πώς την διαμόρφωσαν και πώς τα άφησε να δράσουν μέσα της.

Συνδυασμός παραγόντων;

Δεν ζητώ να απαντήσω εδώ ούτε στο ερώτημα της προσωρινής ή μόνιμης θεραπείας του συμπτώματος. Κυρίως θέλω να αναφερθώ στους οδυρμούς για τα χαμένα μαλλιά, που ήταν βέβαια στο προσκήνιο, και στις αναφορές ότι η τύχη της θάταν άλλη αν ήταν αγόρι, αλλά επίσης και σε μία άλλη αφορμή απελπισίας που αποτελούσε ο «αφανισμός», όπως έλεγε η Κ «της πιθανότητας να αρέσει ως γυναίκα». Έκλαιγε για την μητέρα που δεν την φρόντισε και για τον πατέρα που δεν την στήριξε· για τους φίλους που την φθονούσαν . Στην οικογένεια ήταν όλοι άξεστοι. Οι λοιποί ήταν αδιάφοροι. Και, βέβαια, τα παράπονα που σε κάθε απουσία μου γινόντουσαν σχόλια απελπιστικά επιθετικά, το επιβεβαίωναν. Χαρακτηριστικά μου είπε μία ημέρα : «Ποτέ δεν σταμάτησα να κλαίω για όσα δεν έχω. Και έτσι θα πάει». Σε αντίθεση με έναν αναλυόμενο που μου έλεγε ότι δεν είχε κλάψει ποτέ για τίποτε και για κανέναν , αλλά τώρα θρηνεί για να μπορέσει επιτέλους να χωρίσει, η Κ. βεβαίωνε ότι δεν προβλέπει καμμία αλλαγή. Μ' άλλα λόγια η συμπεριφορά των οδυρμών θα εξακολουθούσε να είναι η μόνη φωλιά για τα ίχνη που δεν είχαν γίνει δεκτά στον ψυχικό χώρο.

Όταν κάποια μέρα την ρώτησα πώς βλέπει το ό,τι το χάσιμο των μαλλιών συμπίπτει με μία περίοδο που, όπως λέει, της έδινε ικανοποίηση από επιτυχίες στην δουλειά της, έδειξε έκπληκτη.

Ύστερα από σιωπή, είπε: «Δεν το έχω σκεφθεί. Όμως, ξέρετε, τότε είχα χάσει και τον φίλο και τον γάτο μου». Έρχονται τότε στην επιφάνεια στοιχεία που δείχνουν το πώς βίωσε την σχέση με την επιτυχία . Από αβλεψία δική της ο γάτος βρέθηκε πλακωμένος σε ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα, στο οποίο τραυματίστηκε και η ίδια «Αν τον αγαπούσα, δεν θα άφηνα να το πάθει» θρηνούσε, δηλώνοντας έτσι τόσο το ίχνος της παλιάς απελπισίας για το ό,τι η μητέρα της επέτρεψε «να πάθει» το να είναι κορίτσι, όσο και της απογνώσεως στην ιδέα ότι η μητέρα της δεν νοιαζόταν για εκείνην. Λέει: «Για εκείνην ήμουν ένα βάσανο». Βέβαια, ο όρος «βάσανο» εκφράζει και την διπλή όψη του μαζοχιστικού βιώματος, και την αναφορά σ' αυτόν που βασανίζεται και βασανίζει, όπως και την διαταρακτική διέγερση από επιθετικές / ερωτικές βολές .

Ωστόσο, όπως είπα, δεν είναι η αναφορά σε λεπτομέρειες της δυναμικής και της οικονομίας αυτής της περιπτώσεως που είναι εδώ ο στόχος μου.

Δυο σημεία θέλω να υπογραμμίσω: Πρώτον, το ατελεύτητο των θρήνων στην ζωή της K.

Δεύτερον την έκλυση του αυτοάνοσου νοσήματος όταν η τραυματική γραμμή που μπορεί να υπάρχει στον καθένα, συνέθεσε στην περίπτωση της K τραυματικό πλέγμα που επιβλήθηκε σε έναν ψυχισμό, ο οποίος από παλιά έδειχνε την ανεπάρκεια των νοητικών διαδικασιών, την αναπαραστατική αναιμία και τις εμπλοκές στο πεδίο της συμπεριφοράς. Εδώ ανοίγει βέβαια, όλο το θέμα των τραυματικών ιχνών, που ίσως έχουμε την δυνατότητα να δούμε στην συζήτηση², και των σωματοποιήσεων.

Τίθεται επίσης θέμα του εάν η ασθένεια μπορεί να γίνει κατανοητή ως προσπάθεια επανασυνδέσεως με τα αντικείμενα μέσω της ειδικής

² R. Roussillon έχει συνδέσει τα σωματικά αισθήματα με την υπόθεση ψευδαισθήσεων που συγχέονται με αντιλήψεις ενδοσωματικές (1999, σελ. 125-126).

κινητοποιήσεως του περιβάλλοντος που προκαλείται, όπως και ο φιλοξενούμενος μας έχει τονίσει. Οι αντιλήψεις και τα αισθήματα του σώματος διαποτίζονται από παλαιότερες τραυματικές αντιλήψεις λέει ο *Roussillon* (1999 σ. 32).

Προσωπικά ακολουθώ άλλη γραμμή. Πιστεύω ότι η μαζοχιστική διάσταση που στον παλιό ψυχαναγκασμό των μαλλιών κρατούσε τον πόνο δεμένο με την ευχαρίστηση κάμφθηκε και η αποσύνδεσις των ενορμήσεων έγινε εμφανής στο δυστύχημα και στον θάνατο του γάτου, σημαίνοντος μερικού αντικειμένου· στην ρήξη της σχέσεως με τον φίλο της· σε χειρισμούς που αφορούσαν κάποιες επιτυχίες επαγγελματικές.

Το ελλειπτικό ναρκισσικό υπόβαθρο δεν επέτρεψε οι κινήσεις της αυτοοργάνωσης να κρατηθούν μόνον στο πεδίο του ψυχικού.

Η λιβιδινική φθορά ευνόησε παλινδρομικές κινήσεις που άφησαν το σώμα εκτεθειμένο σε πλήγματα ωμών φορτίσεων. Σ' αυτή την χρονική περίοδο στο οργανικό πεδίο άρχισαν να διαγράφονται διαδρομές αντιθετικές προς τις βιολογικές άμυνες της αυτοσυντηρήσεως και ρήξεις στην αυτο-άνοση ανοχή ως προς ωρισμένες συνθέτουσες.

Στο ψυχικό πεδίο ο οδυρμός συντηρούσε τον δεσμό με το τραυματικό και η ισχύς των θρήνων αναδυόταν σε όλη της την βιαιότητα, αναδεικνύοντας το βάρος της σχέσεως με ένα πρωτογενές παντοδύναμο αντικείμενο που στήριζε το ιδεώδες Εγώ, μόρφωμα που συντηρείται από την φαντασίωση μιας πρωτογενούς ναρκισσικής πληρότητος οπότε καμιά παραίτησις δεν είναι αποδεκτή.

Οι ατέλειωτες θρηνωδίες απορροφούσαν μέρος των διεγέρσεων που γεννούσε το κενό των απωλειών, ενώ άλλο μέρος περνούσε στην κινητικότητα και στις ποικίλλες δραστηριότητες. Όμως αυτές δεν κατόρθωναν να αυξήσουν την εκτίμηση εαυτού και υπήρχε μικρή τροφοδότησις και ικανοποίησις από τα ιδεώδη του Εγώ.

Γι' αυτό και το Υπερεγώ, οργανωτής των απαγορεύσεων αλλά και της προστασίας εαυτού, δεν μπορούσε να υποτάξει το μεγαλόσχημο επίμονο αίτημα που ήταν: το αντικείμενο να κινητοποιηθεί από τον θρήνο και να επανορθώσει. Το ιδεώδες Εγώ της ναρκισσικής παντοδυναμίας όριζε λοιπόν την ανεπάρκεια των ιδεωδών του Εγώ, που είναι κληρονόμοι μιας γερής ναρκισσικής διαστρωματώσεως και απέκλειε την αποδοχή αποεπενδύσεων. Η ελπίδα της επανορθώσεως έτρεφε τον θρήνο και ο θρήνος εξασφάλιζε την απομάκρυνση από την εργασία του πένθους.

Στην μεταβίβαση, η σχέσις πάθους και θρήνων για ό,τι «δεν είχε» συνδεόταν με ιδέες στερήσεως και εγκαταλείψεως, ενώ η Κ με άδειαζε ως απόρριμμα, δηλώνοντας ότι δεν αισθάνεται τίποτε σχετικά με όσα συνέβαιναν μεταξύ μας. Εγώ αισθανόμουν ανήσυχη εμπρός στην εμμονή και την επαναληπτικότητα της αχρήστευσης μου. Βίωνα ότι με έβαζε σαδιστικά σε συνεχή δοκιμασία.

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο θρήνος υψωνόταν ως φαλλός που ταυτοχρόνως σηματοδοτούσε το κενό των ελλείψεων μέσα στο οποίο στηνόταν, αλλά και γέμιζε αυτό το κενό. Αν και συντηρούσε βαριά την σκιά του αντικειμένου, η σκιά δεν απορροφούσε το Εγώ, ούτε το συνέθλιβε όπως στην μελαγχολία, αλλά το κρατούσε ως στόμα ολάνοικτο. Δηλώνεται λοιπόν η αποτυχία της αντικαταστάσεως της μελαγχολικής διευθετήσεως.

Θα έλεγα επίσης, όπως το είχα τονίσει προ καιρού γράφοντας για τις οδύνες του *Φιλοκτήτη* (Α.Ροταμίου 1999) ότι ο θρήνος γίνεται η ραχοκοκαλιά της ταυτότητας. Η Κ. έλεγε «η ζωή μου είναι θρήνος».

Μία μέρα της είπα ότι έτσι πάντως δεν μένει μόνη. Η έκπληξις της Κ. άνοιξε το ερώτημα γιατί και από τι δεν θέλει να χωρίσει και αποτέλεσε την απαρχή μιας μακρόχρονης εργασίας που κάναμε μαζί, ανασυνθέτοντας τις τραυματικές ζώνες και διατρέχοντας τις ναρκισσικές

άμυνες που έκρυβαν τις πληγές παρά την έκθεση των ασύγγνωστων πληγμάτων, ως ότου άνοιξαν τα μονοπάτια της διεργασίας πένθους.

Μέσα από όνειρα – δηλαδή σκέψεις λανθάνουσες που εικονογραφούνται στην διήγηση των ονείρων – άρχισαν να αναφαίνονται τραυματικά στοιχεία που επιβεβαίωναν κάποιες κατασκευές μου. Μπορεί κανείς, όπως ο *Freud*, να θεωρήσει αυτήν την ονειρική παραγωγή ως ανάλογο αναμνήσεων. Μπορεί επίσης να την σκεφθεί ως επιθυμία να ευχαριστηθεί ο ψυχαναλυτής. Όπως και ναχουν τα πράγματα, θεωρώ ότι είναι δείκτης μεταβιβαστικής κινητοποιήσεως. Ωρισμένα άλλα όνειρα έδειχναν αποστασιοποίηση από αντικείμενα του ερωτισμού και της επιθετικότητας, όπως και από την διαστροφική χρήση των αυτοερωτισμών.

Βαθμιαία οι κλαυθμοί και οι αγωνίες κατασίγαζαν στο μέτρο που οι μνήμες αντικαθιστούσαν την απελπισία με την νοσταλγία.

*

Το 1926 ο *Freud* μιλούσε για το πένθος ως αντίδραση συναισθηματική στην απώλεια του αντικειμένου ή της αγάπης του, τονίζοντας την απόσυρση επενδύσεων και την αποσύνδεση του υποκειμένου από το αντικείμενο. Από τον πραγματικό χωρισμό περνάμε λοιπόν και στην προβληματική της συναισθηματικής εγκαταλείψεως. Στο Εγώ υπερφορτίζεται λιβιδινικά ο περίγυρος της ναρκισσικής πληγής με τον πόνο που επιφέρει η απώλεια. Προκειμένου το Εγώ να αποσείσει την δυσκολία και να προχωρήσει, θα διαχειρισθεί την απώλεια μέσα στην διεργασία του πένθους. Ουσιαστικά πρόκειται για το παράδοξο της εγκαταλείψεως, ή και του φόνου μέσα μας, όσων στην πραγματικότητα έχουν ήδη χαθεί για μας. Το πένθος συνδέεται επομένως με μεταλλαγές στο λιβιδινικό πεδίο, με διαταράξεις διαφόρων αποχρώσεων και

εντάσεων, οι οποίες τείνουν να χρωματίσουν τις αναπαραστάσεις και τις προσδοκίες σύμφωνα με τις επιταγές της απώλειας.

Αυτό που ονομάζουμε τραυματικό πένθος είναι στην πραγματικότητα μία κατάσταση που δεν επιτρέπει την εργασία πένθους. Ενέχονται αγωνίες τις οποίες τόσο μεστά περίγραψε ο *R. Roussillon* (1999) και διαπιστώνονται αλλοιώσεις, κάμψεις ή σε ωρισμένες περιπτώσεις και ακινητοποιήσεις του ψυχικού. Ως προς τις τελευταίες θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για ακινητοποίηση των νοητικών διαδικασιών, χάσιμο των σημείων αναφοράς σε στιγμές πανικού, στιγμές αποδιοργάνωσης με εξασθένηση του συστήματος των αμυνών. Πάντως η εργασία του πένθους δεν συντελείται. Τα τραυματικά βιώματα αναζωπυρώνουν και άλλα προηγούμενα, τα συμπυκνώνουν και απομακρύνουν ή επιμηκύνουν προς το ατελεύτητο την διαδικασία του πένθους.

Ως προς τον θρήνο, όσο αυτός διαρκεί, δεν εγκαταλείπει το αντικείμενο του παρά το ό,τι όπως λέει ο *J. André* (1993) το διάχυτο του θρήνου κρατά ανοικτό το θέμα του κινδύνου της απώλειας του αντικειμένου.

Εάν η οδύνη είναι το ίχνος του αντικειμένου που χάθηκε, θεωρώ ότι οι θρηνωδίες και τα συνεχή παράπονα είναι το ίχνος της έμπρακτης αναζητήσεως του. Θα έλεγε κανείς ότι, διαψεύδοντας την απώλεια με την αναβίωση όσων έχει υποστεί, το Εγώ συντηρεί την ελπίδα της ανατροπής της και την προσδοκία ότι το αντικείμενο κάποτε θα απαντήσει στα αιτήματά του.

Υποστηρίζω λοιπόν ότι οι συνεχιζόμενοι, οι αστείρευτοι, θρήνοι ως ίχνη της αναζητήσεως του αντικειμένου και ως προσδοκία της ανταποκρίσεως του, αποτελούν προσπάθεια του Εγώ, αφ' ενός να δέσει σε συγκεκριμένες αναπαραστάσεις το άγχος και αφ' ετέρου να απαλλαγεί από αυτό με εκφορτίσεις στην πράξη του θρήνου. Όμως μέσα από τις δηλώσεις της απελπισίας διακρίνει κανείς τον χαμηλό βαθμό διαπλοκής των

ενορμήσεων. Οι επενδύσεις μένουν προσκολλημένες σε ό,τι κανείς θρηνεί· χωρισμός δεν επιτελείται· απόστασις δεν εγκαθίσταται.

Με τα χρόνια που πέρασαν η ψυχαναλυτική πράξις μας έμαθε, πιστεύω, ότι τα προσκόμματα που ο *S. Freud* επικαλέσθηκε στο κείμενο «Τελειούμενη και μη τελειούμενη ανάλυσις» (1937), εκείνα που αναστέλλουν την προϊούσα φορά του ψυχικού και την πρόοδο της ψυχαναλυτικής θεραπείας, θα πρέπει να τα σκεφθούμε σε μία ορισμένη οπτική. Το κολλώδες της λιβιδούς που ο *Freud* συνδέει με την αδράνεια (σ. 231) και η αποστροφή από την θηλυκότητα, (φθόνος και διεκδίκησις του πέους για την γυναίκα και πάλη του ανδρός εναντίον των παθητικών τάσεων σ.250) ανακύπτουν κατά την πορεία μιας αναλύσεως, επειδή ο ψυχαναγκασμός της επαναλήψεως αναλαμβάνει την επανα-λαβή επί των παιδικών επιθυμιών που δεν σταματούν να διατρέχουν την ασυνείδητη ζωή μας και την επαναφορά τους. Η μη ικανοποιητική διαπλοκή ενορμητικών ώσεων που συνδέουν και ώσεων που αποσυνδέουν προσδιορίζει ψυχικές κινήσεις παγιδευμένες σε καταστάσεις που επαναληπτικά θέτουν φραγμούς στην απαρχή ή στην εδραίωση των ψυχικών μεταλλαγών που το πένθος απαιτεί. Το άτομο είναι ταγμένο στην επιστροφή όσων το διαπερνούν και το *agieren* στην μεταβίβαση αποκαλύπτεται ότι είναι πολύ περισσότερο από απλή αντίσταση.

Ως ψυχαναλυταί θεωρούμε την απαγκίστρωση από όσα μας δουλεύουν εσωτερικά, και την πραγμάτωση του πένθους εκείνων που αδυσώπητα μας κατοικούν, αναγκαία και σημαίνουσα για την συνέχιση της ψυχικής ζωής. Η αποσύνδεσις δείχνει εδώ την θετική της διάσταση.

Όμως, καθ' αυτό το πένθος ως αποεπένδυσις αγγίζει χώρους καταστροφής. Αντίθετα, ο θρήνος που μέσα στην διέγερση του πόνου κρατά το ίχνος της αναζητήσεως του αντικειμένου και της μη παραιτήσεως από αυτό δείχνει να μένει από την πλευρά της ζωής, έστω και αν συντηρείται από διαψεύσεις μένοντας υπό την αιγίδα του

ψυχαναγκασμού των επαναλήψεων (ένδειξη της δράσεως της αυτοκαταστροφικότητας).

Τα λέω αυτά για να τονίσω άλλη μία φορά την πολυπλοκότητα της ψυχικής οργανώσεως, αλλά και την πολυσχιδή δράση - που σίγουρα δεν είναι μόνον αρνητική - της ενορμήσεως θανάτου, έννοιας που ο *Freud* εισάγει το 1920 λόγω της κλινικής διαπιστώσεως του οικονομικού βάρους του ψυχαναγκασμού της επαναλήψεως.

Η σύζευξις της προβληματικής που περιέγραψα με οργανικές διαταραχές, – όπως στην περίπτωση της Κ – δεν δηλώνει σχέση αιτίου / αιτιατού , αφού δεν είναι η καθήλωσις στο τραυματικό και το τραυματικό καθ' αυτό που προκαλεί τα σωματικά συμπτώματα, αλλά τα αποτελέσματα που μπορεί να έχει η δράσις του τραυματικού: φθορές του μαζοχιστικού πυρήνος χωρίς αντιστάθμισμα στο πεδίο του δευτερογενούς μαζοχισμού, φθορά της ποιότητος του λιβιδινικού. Οι ευαισθησίες των σωματικών καθηλώσεων αναδεικνύονται ως υποδοχείς φορτίσεων που δεν βρίσκουν άλλη διαχείριση εκτός της σωματικής.

Εδώ μπορεί να αναλογισθεί κανείς την σημασία της σκέψεως του *M. Fain* (1992) και του *G. Szwec* (1992) οι οποίοι συνδέουν την κλινική εικόνα της γυροειδούς αλωπεκίας με αποτυχία οργανώσεως της τραυματικής νευρώσεως στο πεδίο του ψυχικού. Εγώ θα θέσω το ερώτημα της σχέσεως του αντικειμένου και της αυτοοργανώσεως του Εγώ. Το Εγώ δεν μπορεί να πάρει επάνω του ούτε καν την σκιά του αντικειμένου, όπως π.χ. συμβαίνει στην μελαγχολία που παραμένει έκφραση στό ψυχικό πεδίο. Μη μπορώντας να αρθρώσει στο νοητικό πεδίο ούτε την εργασία του πένθους, ούτε έναν κρατερό μελαγχολικό ή μανιακό σχηματισμό, το άτομο οδηγείται προς σωματοποιήσεις εκτός συμβολικής αξίας.

Στην περίπτωση που παρουσιάσθηκε, οι διχοτομικοί διαχωρισμοί, όπως και οι διαψεύσεις, είχαν συνεχή παρουσία επί πολλά χρόνια και

αφορούσαν κάθε προσπάθεια αλλαγής και μετατοπίσεως. Πλάγιες μεταβιβάσεις, τόσο στην παλαιότερη εργασία, όσο και στην νέα εργασία μαζί μου, συγκροτούσαν αντιστάσεις υπόγειες, πράξεις και συμπεριφορές που καταργούσαν την συνεργία των ενορμήσεων.

Το ξεκίνημα και η διαδρομή για την πραγματοποίηση ενός πένθους στην αναλυτική εργασία δηλώνονται από πολλά σημεία. Η σταδιακή απόσυρσις της λιβιδούς από αυτό που έχει χαθεί έχει αποτελέσματα συγκεκριμένα. Χαλαρώνουν οι διχοτομήσεις και μειώνονται οι διαψεύσεις της απουσίας και της απώλειας· οι ψυχαναγκασμοί επαναλήψεων και οι θρήνοι για την απώλεια τίθενται σε επερώτηση. Το ιδεώδες Εγώ που δεν αναγνωρίζει τον διαχωρισμό Εγώ / Υπερεγώ ξεθωριάζει· οι εξιδανικεύσεις ξανοίγονται στην διπλή τους όψη· οι πρωτογενείς ταυτίσεις υποχωρούν μπρος στην ένταξη της πρωτογενούς σκηνής. Τέλος, σωματικά αισθήματα μπορούν να πάρουν μορφές που εντάσσονται στην σχέση, εικονογραφούνται σε φαντασιώσεις και κάποιες αντιεπενδύσεις ιχνογραφούνται. Η αμφιθυμία και η ενοχή, που πηγάζουν από τις ερωτικές και τις επιθετικές αναδύσεις απαλούνται βαθμιαία.

Υπάρχουν όμως βασικές προϋποθέσεις για το ξεκίνημα. Κατ' αρχήν ότι υποκείμενο και αντικείμενο διαφοροποιούνται και ότι η εγκατάστασις της ψευδαισθήσεως της ικανοποιήσεως της επιθυμίας έχει οδηγήσει στην δόμηση της έννοιας της απουσίας.

Κατά την διαδρομή του πένθους μεταλλάσσονται οι διεγέρσεις που προέρχονται από το χαμένο αντικείμενο, παίρνουν συναισθηματική ποιότητα ιχνών, καταλήγοντας όχι στην εγκατάλειψη του αντικειμένου, αλλά στην ένταξη του στην ιστορία του ατόμου με στροφή της ενορμήσεως επί εαυτού. Η δευτερογενής σκέψις δένει τις διεγέρσεις που προέρχονται από το πρωτογενές. Αναδύεται η ταυτότης ενός υποκειμένου που μπορεί να «κρατήσει» τις εμπειρίες, να αναγνωρίσει και

να ανθέξει απουσίες, ελλείψεις, διαφορές. Αναδύεται επίσης ο ρόλος του αντικειμένου – εν προκειμένω του ψυχαναλυτού – για την δυνατότητα ανελίξεως της εργασίας του πένθους, εργασίας που, βέβαια, δεν επιτελείται σε πρόοδο γραμμική.

Μιλώντας για την ψυχική, όπως για την ψυχαναλυτική εργασία, ο *R. Roussillon* (2001, σελ. ΙΧ) έχει τονίσει ότι αυτή δεν προχωρεί χωρίς αντιστάσεις και χωρίς πολλές απωθήσεις, όπως και στιγμές κατά τις οποίες οι αρχαϊκές άμυνες κρατούν το προβάδισμα. Αυτό ισχύει κατ'εξοχήν για την διαδρομή του «πενθώ» που ακολουθεί ο ψυχισμός, ο οποίος εξ'ορισμού είναι πλανώμενος με τις δυο έννοιες του όρου και για τον οποίον το «αναπαριστώ» και το «συμβολίζω» δεν είναι δεδομένα.

Όταν ο διάπλους του πένθους τελικά επιβάλλει σιωπή στους θρήνους και στους χωρίς παρηγοριά κατακλυσμικούς κλαυθμούς, την θέση τους παίρνει η ωδή των αποχωρισμών. Το πένθος θεμελιώνει για το υποκείμενο την αναπαράσταση εαυτού ως «έτερον» των αντικειμένων του.

Για την Ε.Ψ.Ε.

Νοέμβριος, 2008

Συμπόσιο με θέμα

«Απώλειες και Διεργασίες Πένθους»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ABRAHAM, F. (1924) : Esquisse d'une histoire du développement de la libido, εἰς *Œuvres complètes*, τομ. 2 Παρίσι, Payot

ANDRE, J. (1993) : D'un inutile amour trop constante victime. *Nouv. Rev. Psychan.* 47

BION, W. (1962) : Learning from experience. Λονδίνο, P. Heineman

BERGERET J. (1976) : *Dépressivité et dépression*, Παρίσι, Pr. Un Fr.

BOTELLA, C. et S. (2002) : *La figurabilité psychique*, Παρίσι, Delachaux- Niestlé.

BRAUNSCHWEIG, D. – FAIN, M. (1971): *Éros et Antéros*. Παρίσι, Payot

FAIN, M. (1971) : Prélude à la vie fantasmatique. *Rev. Fr. Psychan.* 2-3
_____ (1992) : La Vie opératoire et les potentialités de la névrose traumatique. *Rev. Fr. Psychosom.* 2

FERENCZI, S. (1933): Réflexions sur le traumatique, *Œuvres complètes* τευχ. 4 Παρίσι, Payot

FREUD, S (1905): Three essays on sexuality. St.E. 7

_____ (1916) : Introduction Lectures 27 και 28 St. E. 16

_____ (1917) : Mourning and Melancholia. St. E. 14

_____ (1920) : Beyond the Pleasure Principle. St.E.18

_____ (1923) : The Ego and the Id. St.E.19

_____ (1924): The economic problem of masochism St.E. 19

_____ (1926): Inhibitions, Symptoms and Anxiety. St.E. 20

_____ (1933): Introductory Lectures 34. St. E. 22

- _____ (1937) : *Analysis terminable, and interminable* St. E. 23
- _____ (1940): *An Outline of Psycho-Analysis* St.E. 23
- GRIBINSKI, M. (2002): *Choix de la résistance. Résistances*, Publ. A.P.F. Παρίσι.
- GREEN, A. (1986) : *Narcissisme de vie. Narcissisme de mort*. Παρίσι, Editions de Minuit
- _____ (1993): *Le travail du négatif*. Παρίσι, Editions de Minuit.
- _____ (2000) : *Le temps éclaté*. Παρίσι, Editions de Minuit
- GRUNBERGER, B. (1971): *Etude sur la dépression εις Le narcissisme* Payot, Παρίσι
- KLEIN M. (1952): *Developments in Psychoanalysis*. Ed. Joan Rivière, Λονδίνο. The Hogarth Press
- MARTY, P. (1976): *Mouvements individuels de vie et de mort*. Παρίσι Payot
- _____ (1980) : *L'ordre psychosomatique*. Παρίσι, Payot.
- PASCHE, Fr. (1968): *De la depression εις `A partir de Freud*, Payot, Παρίσι
- POTAMIANOU, A. (1977): *Le deuil de Prométhée εις Rev. Fr. Psychan.* τεύχ. 41
- _____ (1992): *Un bouclier dans l'économie des états limites: Pr. Univ. Fr. - Ελλην. Μεταφ. Ψυχική οικονομία και δυναμική στις οριακές οργανώσεις*. Εκδ. Χατζηνικολή 1993
- _____ (1993) : *Insuffisance des procédés autocalmants. Rev. Franç. Psychosom* τευχ. 4
- _____ (1995) : *Processus de Répétition et Offrandes du Moi*. Παρίσι, Delachaux et Niestlé. - Ελλην. Μεταφ. *Διαδικασίες Επανάληψης και προσφορές του Εγώ*, Εκδ. Κέδρος, 1999
- _____ (1999) *Avoir la douleur . Rev. Fr. Psychosom* τευχ.15

_____ (2001) : *Le traumatique; répétition et élaboration*, Παρίσι, Dunod - Ελλην. μεταφρ. *Το Τραυματικό, Επανάληψις και διεργασία*, Εστία 2005

_____ (2002a) : *Pathways of pleasure*. Int. Journ. Psychan. 83

_____ (2002b) : *Mouvoir εις Penser les limites*, Παρίσι, Delachaux – Niestlé

_____ (2004a) : *Ouverture psychique, souffrance somatique*, εις *Actualités psychosomatiques*, no. 7 Γενεύη

_____ (2004b) : *Douleur et souffrance chez les états limites*, εις *Perspectives*, site S.P.P.

ROSENBERG, B. (1991): *Masochisme mortifère et masochisme gardien de la vie*. Monographie, *Rev. Fr. Psychan.* Παρίσι, PUF

ROUSSILLON, R. (1991) : *Paradoxes et situations limites de la Psychanalyse*, Παρίσι P.U.F.

_____ (1999) : *Agonie, clivage et symbolisation* . Παρίσι, P.U.F.

_____ (2001) : *La plaisir et la répétition*. Παρίσι, Dunod.

SZWEC, G. (1992) : *Réflexions sur les relations entre la pelade et le traumatisme*. *Rev. Fr. Psychosom.* τευχ.2

TOROK, M. – ABRAHAM, N (1972): *Introjecter – Incorporer*, εις *Nouv. Rev. Psychan* no. 6, Gallimard

WINNICOTT, D.W. (1958) : *The depressive position in Normal Emotional developments*, εις *Collected Papers*, Tavistock Publications.

_____ (1965) : *Processus de maturation chez l' enfant*. Παρίσι, Payot.

Μονογραφίες

Le Deuil : *Rev. Fr. Psychan* 1994, PUF

La Plainte: *Nouv. Rev. Psychan.* 47

